

GÖKTÜRK YAZITLARINDA EKLERİN İMLÂ KURALLARI

Ali İsa ŞÜKÜRLÜ-Elşen ŞÜKÜRLÜ

Alfabe ve yazı dili bir biri ile yakın ilgide bulunan sosyal olaydır. Herhangi bir yazı dilinde kelime ve eklerin, ifade ve cümlelerin gelişmesi, sabitleşmesi önce konuşma diline çok yakın olan ve şifahen kullanılan edebî dilin yazıya alındığı günden başlar. İmlâ kurallarının ise bu alanda rolü çok büyüktür. Bize belli olan bütün eski alfabelerin imlâ kuralları olmuş ve zaman geçtikçe bu imlâ kuralları mükemmelleşmiş, gelişmiş, tamamlanmıştır. Bunu Göktürk alfabesinin imlâ kuralları hakkında da söyleyebiliriz. Maalesef, Göktürk alfabesinin imlâ kuralları ile onların gelişme tarihi şimdiye kadar bütün hâlinde öğrenilmemiştir.

Y. D. Polivanov Göktürk alfabesinin kökeni hakkındaki görüşünde, çok doğru olarak, onun her hangi başka bir halktan alınmadığını ve Türk toplumu içerisinde meydana çıktığını yazıyor. Çünkü Göktürk alfabesinin öyle özellikleri vardır ki, bunlar yalnız eski Türk dilinin ses sistemini iyi bilen bir kişinin eli ile yaratılabilirdi. Şunları ise o zamanlarda yalnız bir Türk uzmanı görebilirdi. Biz de Polivanov'un kanaatindeyiz.

Göktürk metinlerinde ekler başlıca olarak bir, bazı hallerde iki, çok az hâllerde üç hecelidir. Şüphe yok ki, iki ve üç heceli ekler bir heceli eklerin birleşmesi sonucunda meydana çıkmıştır. Göktürk yazı dilinde ekin ünlü veya ünsüzle başlaması ve bitmesi, kelimenin kaç heceden ibaret olması, hangi sesle başlaması ve bitmesi önemli rol oynamıştır. Ancak biz bu incelememizde Göktürk metinlerindeki eklerde ünlülerin yazılışı ve yazılmayışı meselesinden bahsedeceğiz. Bu bakımdan Göktürk yazı dilinde rastlanılan ekleri hecelerin sayısına ve yazılışına göre iki gruba ayırabiliriz.

I. Tek heceli hâl ekleri ve ünlülerinin yazılışına göre imlâsı.

1. Tek heceli hâl ekleri: Göktürk yazıtlarında her bir hâl ekinin ünlüsünün yazılışına göre kendi imlâ kuralları olmuştur. Bu ise çoğu zaman yazılı metinlerde fikir aydınlığı oluşu ile daha çok ilgilidir. Meselâ, genitif hâl anlamını ifade eden *-iŋg*, *-iŋg*, akuzatif anlamını ifade eden *-in*, *-in* ve vasıta (aletlik-birgelik) hal anlamını ifade eden *-in*, *-in* ekleri arasında ses yakınlığı ve aynılığı olduğu için eski Türkler şunu onların imlâ kuralında göz önünde tutmuşlardır. Böylece, onlar *-iŋg*, *-iŋg* genitif hâl ekini her zaman *-i*, *-i* ünlülerini ifade eden harfin katılımı olmadan yalnız *ı* harfi ile yazmışlardır. Bunun için Göktürk yazıtlarında *ı* harfi ile yazılan ekin her zaman genitif hâl eki olduğunu göz önünden kaçırmak olmaz. Meselâ:

𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>bodunıṅ</i> (KTb. 1) “halkın”
𐰇𐰬	<i>elinṅ</i> (KTb. 22) “elin”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>kağanıṅ</i> (ON. Oa., 3) “hakanın”
𐰇𐰪𐰫	<i>bäginṅ</i> (KTb. 33) “beyin”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>bizinṅ</i> (KTb. 39) “bizim” vb.

2. Akuzatif hâli eklerinden biri olan *-in, -in* eki Göktürk metinlerinde her zaman *-i, -i* ünlülerini ifade eden 𐰇 ile 𐰇 ve 𐰇 harfleri ile tam şekilde yazılmıştır.

𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>oḡlın</i> (KTb. 7) “oğlunu”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>ilin</i> (KTb. 1) “elini, devletini”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>sabın</i> (KTb. 9) “sözünü, nutukunu”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>sabımın</i> (KTk. 2) “nutukumu”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>kanın</i> (Ton. 2) “hanımı” vb.

3. Vasıta (aletlik-birgelik) hâli ifade eden ve anlamca *birle* son çekim edatına yakın olan *-in, -in* ekinin ünlüsü ise, âdeta yazılmamıştır:

𐰇𐰪𐰫	<i>eligin</i> (KTb. 32) “eli ile”
𐰇𐰪𐰫 𐰇	<i>ol yolın</i> (Ton. 24) “o yol ile”
𐰇𐰪𐰫	<i>yadağın</i> (Ton. 25) “yaya, ayakla” vb.

Göktürk yazıtlarında *-in, -in* vasıta (aletlik-birgelik) hâl ekinin çok az hâllerde ünlüsünün yazıldığına da rastlıyoruz: Bu ise imlâ istisnâsıdır.

𐰇𐰪𐰫	<i>okun</i> (KTb. 33) “ok ile”.
-----	---------------------------------

4. Akuzatif hâli eklerinden biri olan ve Göktürk yazıtlarında çok az hâllerde kullanılmış olan *-i, -i, -(n)i* eki her zaman tam şekilde yazılmıştır:

𐰇𐰪𐰫	<i>sini</i> (Ton. 10) “seni”
𐰇𐰪𐰫	<i>bini</i> (Ton. 10) “beni”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>bizni</i> (KTk. 10) “bizi”
𐰇𐰪𐰫	<i>bunu</i> (KTk. 10) “bunu” vb.

5. Yönlem hâli anlamı ifade eden *-a, -ä* eki; adeta, yazılmıştır. Bu ek çoğu zaman sahiplik ekinen sonra kullanılmıştır:

𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>kağanıma</i> (Ton. 24) “hakanıma”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>bizinṅä</i> (KTb. 40) “bize”, “bizimkine”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>başıṅä</i> (KTb. 33) “onun başına”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>bisüklünṅä</i> (KTb. 6) “sülalesine”, “nesline” vb.

6. Yönlem hâli bildiren *-k, -ka, -kä* ekinin hem ünlü, hem de ünsüzleri tam hâlde her zaman yazılmıştır:

𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>yılka</i> (ON. Oa, 4) “yıla”, “yıldı”
𐰇𐰪𐰫𐰬	<i>kağanka</i> (KTb. 16) “hakana”

𐰇𐰏𐰔	<i>taška</i> (KTb. 11) “taşa”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>elimkä</i> (Barl. 14,1) “elime” vb.

7. Akuzatif hâli eklerinden biri olan *-iğ, -ig, -g* ekinin *-ı, -i, -u, -ü* ünlüleri çoğu zaman yazılmamıştır:

𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>boduniğ</i> (KTb. 16) “halkı”
𐰇𐰏𐰔𐰕𐰏	<i>esig-küçig</i> (ON. Oa, 2) “işini-gücünü”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>kağanığ</i> (KTb. 25) “hakani”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>ol sabığ</i> (KTk. 7) “o kelimeyi, nutuku”
𐰇𐰏	<i>atığ</i> (KTk. 33) “atı” vb.

Ongin yazıtlarında, Kül tigin’in ve Tonyukuk’un şerefine yazılmış metinlerde yalnız yedi kelimenin sonuna birleşen *-ig, -ig* akuzatif hâli ekinin ünlü *-ı, -i, -ü* ünlülerinin yazıldığına rastlıyoruz. Bu ise, bizim kanaatımıza göre, Göktürk alfabesi için kabullenmiş olan imlâ kurallarının bozulmasından başka bir şey değildir:

𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>kisig</i> (KTk. 6) “kişiyi”
𐰇𐰏𐰔𐰕𐰕	<i>kunçuyuğ</i> (KTb. 20) “şehzade kızımı”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>yağığ</i> (KTb. 15) “düşmeni”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>törüğ</i> (KTb. 16) “kanunu”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>ol süğ</i> (KTb. 34) “o koşunu” vb.

8. *-da, -dä, -ta, -tä* bulunma hâl ekinin *-a, -ä* ünlüleri *-d, -t* ünsüzleri ile birlikte her zaman tam şekilde yazılmıştır:

𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>yaşımda</i> (Barl. II, 1) “yaşımda”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>sizdä</i> (Uyuk-Tur., 1) “sizde”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>bunta</i> (KTb. 20) “burada”
𐰇𐰏𐰔𐰕 : 𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>kün toğsıkda</i> (KTb. 8) “doğuda” vb.

9. Üçüncü şahıs *-ı, -i, -sı, -si* sahiplik eklerinden başka diğer şahısları bildiren eklerin, ünlüleri yazılmamıştır:

𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>oğlanım</i> (KTk. 1) “muhafazaçım”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>eligingin</i> (KTb. 22) “elini”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>eçümüz</i> (KTb. 19) “eski sülalemiz, babamız”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>apamız</i> (KTb. 19) “dedemiz”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>ağısı</i> (KTk. 5) “hediyesi” vb.

10. Göktürk yazıtlarında zaman eklerinin imlâ kuralları birbirinin aynısı değildir:

a) metinlerde *-ır, -ir, -ur, -ür* şimdiki zaman ekinin *-ı, -i, -u, -ü* ünlüleri *-r* ünsüzü ile birlikte her zaman yazılmıştır:

𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>ükülür</i> (Ton 32) “fazla olur, toparlanır”
𐰇𐰏𐰔𐰕	<i>kiriür</i> (ON. Oa, 4) “giriyor”

ԿԾԿԾԾ	<i>yoryur</i> (KTb. 12) “yürüyor”
ԿԻԿԾ	<i>barır</i> (KTb. 10) “gidiyor”
ԽՅԿԿԿԿԿ	<i>birürmân</i> (KTb. 9) “veriyorum”
ԿԾԾԾ	<i>bayur</i> (Ton 27) “bağlıyor” vb.

Ongin yazıtlarında, Kül tigin'in ve Tonyukuk'un şerefine yazılmış metinlerde şimdiki zaman eki 30 defa kullanılmıştır. Bunlardan yalnız üç defa şimdiki zaman ekinin *-i, -i* ünlüleri yazılmamıştır. Bu ise, bizim kanaatimize göre, imlâ istisnasıdır:

ԿԿԿԿԿ	<i>bilir</i> (KTb. 50) “biliyor”
ԿԿԿ	<i>tir</i> (ON. 7) “söylüyor”
ԿԿԾԾԾ	<i>kabısır</i> (Ton 12) “savaşıyor” vb.

b) Göktürk metinlerinde *-dı, -di, -tı, -ti* geçmiş zaman ekinin imlâ kuralı *-ır, -ir, -ur, -ür* şimdiki zaman ekinin imlâ kuralına benzediği hâlde *-mış, -miş, -mis, -mis* geçmiş zaman ekinin imlâ kuralı başka şekildedir: *-dı, -di, -tı, -ti* geçmiş zaman eki başka eklerle birleşme dışında onun son *-i, -i* ünlüleri her zaman yazılmıştır:

ԻԿԿԿ	<i>kälti</i> (Ton. 34) “geldi”
ԻԿԿԿԿԿԿ	<i>yügürti</i> (Ton. 52) “aktı”
ԻՅՅԿ	<i>sançdı</i> (KTb. 48) “öldürdü, mahvetti”
ԻՅԿԾ	<i>basdı</i> (KTb. 48) “baskı yaptı” vb.

Ongin yazıtlarında, Kül tigin'in ve Tonyukuk'un şerefine yazılmış Göktürk metinlerinde *-dı, -di, -tı, -ti* geçmiş zaman eki 275 defa kullanılmıştır. Şunlardan 110 defa başka ekle birlikte değil, ayrılıkta kullanıldığına göre vokal *-i, -i* sesleri yazılmış, 165 defa ise başka eklerle, özellikle şahıs ekleri ile birleşik hâlde kullanıldığına göre onun *-i, -i* ünlüleri yazılmamıştır:

ՅՅԿԿ	<i>adırdım</i> (Barl. II, 4) “ayrıldım”
ԽՅՅԿ	<i>sançdımız</i> (KTb. 46) “mahvettik”
ՅՅԿԿԿ ԾԿԿ	<i>kağan kısıdım</i> (Ton. 6) “hakan yaptım”
ՅԾԿԿ	<i>sakıntım</i> (Ton. 6) “düşündüm”
ԿԿԿԿԿ	<i>içikding</i> (Ton. 6) “bağımsızlığını kaybettin”

c) *-mış, -miş, -mis, -mis* geçmiş zaman ekinin *-i, -i* ünlüleri ise hiçbir zaman yazılmamıştır:

ԻՅԿԿԿ	<i>ötünmis</i> (ON. 8) “müracaat etmiş”
ԻՅԿԾ	<i>barmıs</i> (KTb. 16) “gitmiş”
ԻՅԿԿԿ ԽԾ	<i>baz kılmıs</i> (KTb. 15) “barıştırmış”
ԻՅԿԿԿ	<i>sünğüsmis</i> (KTb. 15) “vuruşmuş”
ԻՅԿԿ	<i>kısmıs</i> (ON. 1) “yapmış”
ԻՅԿԿ	<i>tägmis</i> (Ton. 47) “baskı yapmış”

Göktürk yazıtlarında *-mış, -miş* geçmiş zaman eki Ongin, Kül tigin'in ve Tonyukuk yazıtlarında 120 defa *-s* harfi ile, 13 defa ise *-ş* harfi ile yazılmıştır. Bu ise

-miş, -miş varyantının eski Türkçede -mıs, -mis varyantından sonra meydana çıktığını göstermektedir.

II. İki ve üç heceli ekler ve ünlülerinin yazılışına göre imlâları:

İki ve üç heceli eklerin sayısı Göktürk metinlerinde azdır. Şunlar başlıca olarak ya hâl, ya da zarf fiili yapan eklerdir. Bu ekler başlıca olarak şunlardır:

1. -karu, -kärü, -ğaru, -aru, -ärü yön hâl ekinin birinci hecesindeki -a, -ä ünlüleri hiçbir zaman yazılmamış, ikinci hecesinin son -u, -ü ünlüleri ise her zaman yazılmıştır:

ᠬᠢᠷᠠᠸᠠᠷᠤ	<i>kuriğaru</i> (K Tk. 3) “batıya taraf” (batıda)
ᠲᠠᠪᠭᠠᠴᠭᠠᠷᠤ	<i>tabğaçğaru</i> (Ton. 9) “Tabğaç eline doğru” (Tabğaç elinde)
ᠤᠭᠤᠰᠭᠠᠷᠤ	<i>Oğuzğaru</i> (KTb. 48) “Oğuz eline taraf” (Oğuz elinde)
ᠠᠨᠭᠠᠷᠤ	<i>aṅgaru</i> (Ton. 20) “öbür tarafa” (öbür tarafta)

2. Bir heceli -tan, -tän ayrımı hâl ekinin ve onun iki ve üç heceli -danyan, -dänyän, -däntäyän varyantlarındaki -a, -ä ünlüleri ise hiçbir zaman yazılmamıştır:

ᠬᠠᠨ	<i>kantan</i> (KTb. 23) “nereden”
ᠳᠠᠨᠲᠠᠶᠠᠨ	<i>yırdantayan</i> (Ton. 11) “güney taraftan”
ᠳᠠᠨᠲᠠᠶᠠᠨ	<i>öṅdänyän</i> (Ton. 11) “doğu taraftan, doğudan”
ᠳᠠᠨᠲᠠᠶᠠᠨ	<i>bäridänyän</i> (Ton. 11) “güney taraftan, sağdan”

3. İki heceli -taçi, -taçi gelecek zaman ekinin birinci hecesindeki -a, -ä ünlüleri hiçbir zaman yazılmamış, son hecesindeki -ı, -i ünlüleri ise her zaman yazılmış ve -dı, -di geçmiş zaman ekinden farklı olarak ondan sonra gelen şahıs ve başka ekler ile birlikte kullanıldığı zaman onun sonuncu hecesindeki ünlüsü kaybolmamış, her zaman yazılmıştır:

ᠲᠠᠴᠢ	<i>öltäçi</i> (KTb. 50) “ölecek”, “mahvolacak”
ᠲᠠᠴᠢᠰᠠᠨ	<i>öltäçisän</i> (KTb. 8) “öleceksen”
ᠴᠢᠨᠢ ᠲᠠᠴᠢᠰᠢᠵᠢ	<i>yanğultaçısız</i> (K Tk. 11) “yanılansınız”
ᠴᠢᠨᠢ ᠲᠠᠴᠢᠰᠢᠵᠢ	<i>kältäçibiz</i> (Ton. 13) “geleceğiz” vb.

Gelecek zaman anlamı ifade eden bir heceli -çı, -çi ekinin son hecesindeki -ı, -i ünlüleri ise kelimenin sonunda kullanıldığı için her zaman yazılmış ve şahıs eki ile birleştiği zaman şu ünlülerin harfle ifadesi değişmemiştir:

ᠲᠠᠭᠢᠮᠠᠴᠢᠮᠠᠨ	<i>tägmäçimän</i> (ON. Oa, 2) “baskı yapmayacağım”
ᠲᠠᠭᠢᠮᠠᠴᠢ	<i>yaramaçı</i> (Ton. 23) “yaramayacak”

Tonyukuk’un şerefine yazılmış metinde -taçi, gelecek zaman ekinin ikinci hecesindeki -ı, -i ünlülerinin şahıs ekinin önünde yazılmayışına da rastlıyoruz. Bunların sayısı çok azdır ve biz şunu imlâ kuralının istisnası olarak kabulleniriz:

ᠴᠢᠨᠢ ᠲᠠᠴᠢᠰᠢᠵᠢ	<i>kältäçimiz</i> (Ton. 4) “geleceğiz”
---------------	--

4. İki ve üç heceli zarf fiili yapan -tukda, -tikdä, -tiktä, -tikınta eklerinin

varyantlarının birinci ve ikinci hecelerindeki ünlüler hiçbir zaman yazılmadığı hâlde sonuncu hecesinin son ünlüsü her bir zaman yazılmıştır:

ᠨᠪᠣᠲᠤᠬᠠ	<i>boltukda</i> (ON. 6) “oldukta”
ᠨᠪᠤᠬᠤᠲᠤ	<i>kontukda</i> (KTK. 5) “yerleştikte”
ᠨᠪᠤᠬᠤᠲᠤ	<i>kıluntukda</i> (KTK. 1) “yarantıkta”
ᠨᠪᠣᠲᠤᠬᠤ	<i>olurtukda</i> (KTK. 17) “oturdukta, hükümdar oldukta”

5. İki heceli zarf fiili yapan *-ğalı, -gäli* ekinin birinci hecesindeki *-a, -ä* ünlüleri hiçbir zaman yazılmamıştır:

ᠨᠢᠭᠠᠯᠢ	<i>olurğalı</i> (Ton. 18) “oturmakla, hükümdar olmakla”
ᠨᠢᠭᠠᠯᠢ	<i>ölgäli</i> (KTb. 50) “ölmekle, mahvolmakla”
ᠨᠢᠭᠠᠯᠢ	<i>sanağalı</i> (KTb. 27) “saymak isteği ile”

Bir heceli zarf fiili yapan *-ip, -ip* ekindeki *-i, -i* ünlüleri, adeta, yazılmadığı gibi, onun temelinde meydana çıkan ve zarf fiili yapan iki heceli *-pan, -ipän* ekinin de aynı imlâ kuralına uygun olarak sonuncu ünlüsü hiçbir zaman yazılmamıştır:

ᠨᠢᠯᠢᠫᠠᠨ	<i>kälipän</i> (KTb. 29) “gelerek”
ᠨᠢᠯᠢᠫᠠᠨ	<i>oluripan</i> (KTb. 1) “oturarak, hükümdar olarak”

Göktürk yazıtlarında bunlardan başka onlarca isim, sıfat, zarf, fiil zarfı, yapan bir veya iki heceli *-liğ, -lig; -dük, -tuk, -tük, -tüğ; -sar, -sär; -kı, -ki; -daki, -däki; -di, -ti, -ti* vb. ekler kullanılmıştır ki onların hepsinin kendi imlâ kuralları olmuştur:

Göktürk yazıtlarında eklerin imlâ kurallarına dayanarak böyle bir genel sonuca gelebiliriz:

1. Bütün eski Türk boyları arasında kullanılmış olan Göktürk metinlerinde aynı imlâ kurallarından faydalanılmıştır. Bu ise Göktürk alfabesinin kullanıldığı bütün Türk boyları arasında yazı dilinin tek ve aynı olduğunu ispat eder.

2. Göktürk alfabesi kullanılan Türk boyları içerisinde, muhakkak ki, bu alfabeyi ve onun imlâ kurallarını öğreten okullar vardı¹. Böyle olmasa idi ayrı ayrı Türk boyları arasında meydana çıkmış olan metinlerde aynı kelimeler ve ekler aynı imlâ kuralları ile değil, farklı imlâ kuralları ile yazılmış olurdu.

KISALTMALAR:

Barl. I -	Yenisey nehri kıyısındaki Barlak'ta bulunmuş birinci yazıt
Barl. II -	Yenisey nehri kıyısındaki Barlak'ta bulunmuş ikinci yazıt
KTb. -	Kül-tigin'in şerefine yazılmış büyük metin
KTK. -	Kül-tigin'in şerefine yazılmış küçük metin
ON. -	Ongin nehri kıyısında bulunmuş yazıtlar
Ton. -	Tonyukuk'un şerefine yazılmış metin
Uyuk-Tur -	Yenisey nehri kıyısında Uyuk-Turan'da bulunmuş birinci yazıt.

¹ Göktürk harflerinin okullarda öğretilmesi konusu için bk. Osman Fikri Sertkaya, “Kâğıda yazılı Göktürk metinleri ve kağıda yazılı göktürk alfabeleri”; “Do the Köktürk characaters have an alphabetical order?”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, s. 277-292; 293-302.